

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Princip als palimpsest: de moordaanslag van 1914 in vijf lagen politiek herinnering

Hengel, Guido van

Citation

Hengel, G. van. (2013). Princip als palimpsest: de moordaanslag van 1914 in vijf lagen politiek herinnering. *Leidschrift : Trauma En Nostalgie. Herinneringen Aan Ondemocratische Regimes*, 28(December), 127-145. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73361>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73361>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Princip als palimpsest: de moordaanslag van 1914 in vijf lagen politieke herinnering

Guido van Hengel

In Sarajevo, vlakbij het retro-café Tito, staat een groot wit blok waarin de raadselachtige tekst is gegraveerd: ‘Onder deze steen bevindt zich het monument voor de gevallen van de Tweede Wereldoorlog’. Iets verder richting binnenstad staan *stecci*, grafstenen uit de Middeleeuwen die zouden verwijzen naar een Bosnische dualistische kerk, religieus gepositioneerd tussen Rome en Byzantium. Deze *stecci* posten als doellose wachters voor het Nationaal Museum. Doelloos, aangezien het museum in oktober 2012 is gesloten vanwege de moeizame economische en vooral politieke samenwerking in de regio. Naast het museum staat, in een strookje platgetrapt groen, een ander monument met daarop namen van gevallen, waaronder veel moslims. De passant associeert dit monument dan ook vanzelf met het beleg van Sarajevo in de jaren negentig. Overal in Sarajevo zijn dergelijke herinneringsplakaten immers te vinden. Wie naderbij komt, zal ontdekken dat het een monument is ter herinnering aan een massa-executie door Kroatische fascistische in de Tweede Wereldoorlog, toch weer bijna een halve eeuw verder terug. Dit monument is een soort negatief van het witte blok bij Café Tito (‘Onder deze steen bevindt zich...’): over de namen van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog ligt de associatie met recentere Bosnische slachtoffers als een herinneringskleed. Het eigentijdse Bosnische collectieve geheugen is als een palimpsest waarin trauma’s en politieke herinneringen van verschillende generaties over elkaar heen geschreven zijn.

Het is nu honderd jaar geleden dat in deze stad de negentienjarige scholier Gavrilo Princip een aanslag pleegde op de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand. Dit kortstondige gewelddadige moment vormde het startsein voor de Eerste Wereldoorlog, de eerste grote industriële oorlog die een einde maakte aan vier keizerrijken. Direct na deze 28ste juni 1914 stortten historici zich op deze gebeurtenis, maar de beweegredenen om dit moment te analyseren waren voor het grootste deel politiek. De schuldige, de aanjager van al het bloedvergieten, moest immers boven tafel komen.

Afb. 1: Franz Ferdinand met zijn vrouw Sofie von Hohenberg en hun kinderen Sofie, Ernst en Max. Vanwege het feit dat Sofie van lage adel was, moest Franz Ferdinand een morganatisch huwelijk sluiten, wat onder andere betekende dat de kinderen geen aanspraak zouden kunnen maken op de troon. Nationale Bibliotheek Belgrado.

De vraag wie (of welk land) dat was, verhitte in het interbellum de gemoederen in Europese universiteiten en parlementen, met uiteindelijk fatale gevolgen.¹ Het verhaal van die moord is daarom altijd internationaal omstreten geweest.

Aangezien dit themanummer herinneringscultuur vanuit verschillende, ongewone perspectieven behandelt, leek het me interessant om stil te staan bij de meer lokale herdenkingen van Gavrilo Princip's moordaanslag in de context van de Joegoslavische en voormalig Joegoslavische geschiedenis. Hierbij betrek ik ook vooral de latere periode, dat wil zeggen die van na het communisme. Centraal staan de monumenten die in de openbare ruimte van de Bosnische hoofdstad Sarajevo uiting moesten geven aan een collectieve identiteit. De verbeelding van de hoofdrolspelers van dit drama, enerzijds Gavrilo Princip en anderzijds Franz Ferdinand en zijn vrouw Sofie, diende de creatie van een collectieve identiteit.² De sympathie, respectievelijk antipathie, voor daders en slachtoffers moest een scheiding aanbrengen tussen volkeren of zelfs complete beschavingen: Servisch/Bosnisch, Germaans/Slavisch etc.

In dit artikel bespreek ik hoe machthebbers de collectieve herinnering gijzelen in het heden. De vorm en inhoud van de politieke identificatie met de historische figuur Gavrilo Princip staat hierin centraal. Het is een case-study in wat de Servische socioloog Todor Kuljić het revisionisme, of 'heersen over het verleden' noemt.³ Bij elke machtswisseling vindt historisch revisionisme plaats. Dit is geen typisch 'Oosters' verschijnsel. De

---

¹ De Duitse *Kriegsschuldfrage*, vooral ook met betrekking tot de moord in Sarajevo, is uitgeplozen in het gelijknamige tijdschrift, dat zo heette tussen 1923 en 1929. Daarna ging het verder als *Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung: Die Kriegsschuldfrage* en in 1932 veranderde de titel in *Berliner Monatshefte: Zeitschrift für Vorgeschichte und Geschichte des Weltkrieges*. In 1944 – tijdens de Tweede Wereldoorlog – hief het blad zichzelf op. Zie: J.W. Langdon, *July 1914. The long debate* (New York 1991); F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914* (Wenen 1975); Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914* (Belgrado 1978); L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914* [De oorzaken van de oorlogen in 1914] (Milaan 1942-1943). De informatie uit de meeste van deze boeken komen weer compact samen in: C. Clarke, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914* (Londen 2012).

² De meest invloedrijke bijdragen in de discussie over de 'constructie' van een collectieve identiteit (en tegenidentiteit) zijn van Benedict Anderson (*Imagined Communities*), Eric Hobsbawm (*Invention of Tradition*), Miroslav Hroch, en – meer specifiek voor de Balkan – Maria Todorova (*Imagining the Balkans*).

³ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti* [Heersen over het verleden] (Belgrado 2002).

machthebber bepaalt het verleden, dit geldt ook voor West-Europa en de rest van de wereld. Kuljić definieerde in zijn werk drie verschijningsvormen van het revisionisme. De eerste is academisch van aard: met het wegvallen van een staatsideologie hebben historici niet alleen meer toegang tot het bronmateriaal, maar kunnen ze ook dankzij nieuwe theorieën tot scherpere en dus nieuwe, andere inzichten komen over het verleden. De tweede vorm van revisionisme vindt meer plaats op een maatschappelijk niveau: door de democratisering is er ruimte voor meerdere interpretaties. De derde is bij uitstek politiek en pragmatisch: de nieuwe machthebbers zijn gebaat bij een revisie van het verleden uit (partij-)ideologische of persoonlijke redenen. Dit kan zowel gaan over de rol die zijzelf in het verleden gespeeld hebben als over diezelfde rol van het collectief dat zij besturen en representeren.⁴

De omstrede held

Na Princip's moord namen de Oostenrijkse autoriteiten gepaste maatregelen die verdere aanslagen zouden kunnen voorkomen. Zo sloten zij de middelbare scholen waarop hij en al zijn medeplichtigen hadden gezeten, opdat er geen agitatie meer kon plaatsvinden onder de Bosnische jonge intellectuelen. Ook verbood de Oostenrijkse provinciale regering alle pamfletten die vergelijkbare gedachten ventileerden als die Princip en de zijnen hadden gehad. Het cyrillische (Servische) schrift bande zij uit het openbare leven. Het plan was aanvankelijk om een grote kathedraal in Sarajevo te bouwen ter nagedachtenis aan Franz Ferdinand en Sofie, maar het voorstel hiervoor is de maquette-fase nooit ontstegen. Er kwam echter wél een monument. Op 8 april 1916 verving de provinciale regering het provisorische herdenkingsmonument van 1914 door een marmeren plaat waarop in gouden letters viel te lezen: '28 juni 1914: Op deze kruising stierven de troonopvolger aartshertog Franz Ferdinand en zijn vrouw de hertogin Sofie von Hohenberg een vreselijke dood door de hand van een moordenaar'.⁵ Gavrilo Princip was toen nog een naamloze moordenaar. In

---

⁴ T. Kuljić, 'Historical Revisionism in Post-Socialist Regimes', http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_historiographic_revisionism_in_postsocialist_regimes.pdf/, geraadpleegd 24 mrt. 2013.

⁵ C. Popović, 'Spomen-Ploče na mestu Principovog Atentata' [Herinneringsplaquette op de plaats van Princip's moordaanslag] in: idem, *Oko Sarajevskog Atentata* [Over de aanslag in Sarajevo] (Sarajevo 1969) 239-242: 239.

1917 werd dit monument aangevuld met bustes van het gedode echtpaar, een bank met daarop de tekst *SISTE VIATOR!* (Sta stil, reiziger!) en een drietal platen in de wegbestrating en met bovenop een groot katholiek kruis. Een metalen plaat bevatte de tekst: *Franciskus Ferdinandus Archidux Ejusque Uxor Ducissa Sophia De Hohenberg Hoc Loco Die 28 Juni 1914. Vitam Et Sangvinem Fuderunt Pro Deo Et Patria* [Aartshertog Franz Ferdinand en zijn vrouw de Hertogin Sophie von Hohenberg stierven hier op 28 juni 1914. Zij gaven hun leven en bloed voor God en het Vaderland].⁶ Dit monument moest medelijden oproepen met de slachtoffers, ten behoeve van de constructie van een eenheid van het Oostenrijks-Hongaarse vaderland als een christelijke, en vooral de katholieke cultuur. De tekst en het kruis verwezen hiernaar.

In 1918 hield het keizerrijk op te bestaan, net als deze monumenten. De internationale gemeenschap kwam in Versailles tot overeenstemming over een nieuwe staat in Zuidoost-Europa: het koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen. De moordaanslag van 1914 moest een plek krijgen in de constructie van een nieuwe collectieve identiteit, zij het in drievoud, aangezien de Serven, Kroaten en Slovenen werden gepresenteerd als ‘drie takken aan één boom’. Dit ‘eerste’ Joegoslavië was, net als Duitsland en Italië, een moeilijk aan elkaar te lijmen agglomeratie van staatjes en provincies waarin ook nog eens grote regionale, nationale, religieuze en sociale verschillen moesten worden overbrugd. In feite was dit koninkrijk dan ook een fusie van al bestaande staten zoals de Koninkrijken Montenegro en Servië met voormalige provincies van het Habsburgse Rijk. Ook die provincies verschilden nogal. Voorheen zwaaiden de Hongaren bijvoorbeeld de scepter over Slavonië, Vojvodina en (delen van) Kroatië en vielen Slovenië, Bosnië, Herzegovina en de Sandžak onder het gezag van de Weense keizerstroon. Kortom, in Joegoslavië moest koning Aleksandar I Karadjordjević veel samenbinden.⁷ Een herinneringscultuur kon daarbij helpen.

Princip kreeg een plaats in die herinneringscultuur en werd een ‘Joegoslavische patriot’. In de officiële herdenking lag het accent op zijn ideeën over Servische en Kroatische samenwerking. Tegen de rechter had hij in 1914 immers gezegd dat hij een belangrijke rol zag voor de Serviërs om een groot Joegoslavië te stichten, waarin ook de Kroaten zouden

---

⁶ Popović, ‘Spomen-Ploče’, 240.

⁷ Hij was ook ‘Joegoslaaf’ in zijn gezin: zijn drie zoons gaf hij een Servische, Kroatische en Sloveense naam.

meedoen. In Mlada Bosna, het losse gezelschap Bosnisch activistische jongens rondom Princip, bevonden zich ook Kroatische en Bosnjakse (islamitische) leerlingen. Dit verdiende extra aandacht in de propaganda van het eerste Joegoslavië. In het jaarboek van Princip's oude middelbare school stond in 1928 een kleine ode aan de jongens die hun leven hadden gegeven in de 'bevrijdingsstrijd' (waarmee waarschijnlijk de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog werd bedoeld).⁸

Waar de koninklijke regering wel mee worstelde, was het feit dat Princip een antimonarchist was die een troonopvolger had vermoord. Tevens deden geruchten de ronde dat de vooroorlogse Servische regering, waarvan sommige representanten in het Joegoslavische parlement zaten, weet hadden gehad van de samenzwering tegen Franz Ferdinand. Volgens de Oostenrijkse archivaris Friedrich Würthle had ook de Servische koning boter op zijn hoofd en dit zou dan ook de reden zijn geweest voor de wat schuchtere presentatie van een ander monument in 1930.⁹ Niet één krant in Sarajevo maakte melding van deze plechtigheid. De Bosnische historicus Popović ontdekte dat het monument, een plaquette, al in 1928 had moeten worden gepresenteerd, maar dat het al die tijd was tegengehouden door de koning.¹⁰ Toch kreeg de internationale pers in 1930 lucht van deze onthulling en sprak er schande van. 'Ontstemming en verontwaardiging' stond in *Nieuwsblad van het Noorden*, 'het Europese geweten roert zich' schreef het Hongaarse *Pester Lloyd* en ook in de Verenigde Staten veroordeelden ze de herdenking:

Even that part of the world which was neutral in the war (...) will be shocked by the dedication at Serajevo of a memorial to Prinzip (...). Yugoslav officialdom did not attend the ceremonies, but that scarcely excuses the government for failure to prevent the enterprise which tends to glorify an act abhorrent to civilization.¹¹

---

⁸ *Spomenica Prve Gimnazije 1879-1929* [Gedenkboek Eerste Gymnasium] (Sarajevo 1929) 54.

⁹ Würthle, *Die Spur*, 271.

¹⁰ Popović, 'Spomen-Ploče', 240.

¹¹ 'De man door wien den oorlog begon', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 jan. 1930; 'Die Glorifizierung des Mordes', *Pester Lloyd*, 7 feb. 1930; 'Glorifying an assassin', *Indianapolis Star*, 7 feb. 1930.

Het hoofd van de Joegoslavische censuur werd op staande voet ontslagen, omdat hij de onthulling van dit monument niet beter onder de pet had gehouden en zo deze woeste internationale reacties mogelijk had gemaakt.¹²

Afb. 2: In 1931 richtten vrienden en nabestaanden een monument op voor Gavriilo Princip. Dit werd niet ondersteund, maar ook niet verboden door de Joegoslavische overheid.

Hamdija Nikšić, een vooroorlogse Joegoslavische nationalist onthulde het monument, waarna Vasilj Grđić de volgende tekst uitsprak: 'Mensen, wij zijn vandaag bijeengekomen om eer te bewijzen aan de grootsten onder ons.'

---

¹² Arhiv Jugoslavije [Archief Joegoslavië], Zbirka [Collectie] Vojislav Jovanović-Marambo 1925-1948/1957.

We brengen eer aan deze illustere mensen onder ons door twee minuten te zwijgen'. Na die twee minuten riep hij: 'Ere de held Gavrilo Princip!', gevolgd door een driewerf 'ere!' van de aanwezigen.¹³ Hoogwaardigheidsbekleders bleven weg bij deze plechtigheid om de internationale gemeenschap niet nog meer tegen de haren in te strijken. Op de plaquette stond geschreven: 'Op deze historische plaats bracht Gavrilo Princip de vrijheid op Sint Vitusdag 28 juni 1914'. Dat hij een moord had gepleegd, werd niet genoemd, laat staan dat de slachtoffers van die moord een plek in het monument kregen.

In het eerste Joegoslavië was Gavrilo Princip's roem niet vanzelfsprekend. Het is dan ook niet voor niets dat de door de koning verboden communisten zich nog veel meer spiegelde aan Princip en Mlada Bosna. Een dubbele toe-eigening vond plaats: de officiële regering presenteerde zich bovengronds als erfgenaam van Princip als 'Joegoslavisch patriot', terwijl de communisten zich ondergronds identificeerden met Princip als opstandeling – een rebel. Ze splitsen Princip in twee verschillende herinneringen. De ambivalente houding van koning Karadjordjević bleek symbolisch. Hij had voorvoeld dat hij als vorst net iets te veel leek op de man wiens buste zijn leger in 1918 kort en klein had geslagen. Op 9 oktober 1934 tijdens een rit in een open auto door Marseille stond hij oog in oog met een landgenoot die zijn pistool hief en vuurde. Hij stierf ter plaatse.¹⁴ De moordenaar bleek een Macedonische *komitadži* [guerrilla] die weer gelieerd was aan de *Ustaša* – een fascistische organisatie uit Kroatië die er op uit was om het Koninkrijk Joegoslavië te breken.

Vrijmetselaar

In 1918 verscheen in Duitsland een boek met daarin alle verhoren en verdedigingen in het proces tegen de moordenaars van Franz Ferdinand, uitgeschreven en vertaald in het Duits. Samensteller was de mysterieuze 'Professor Pharos'.¹⁵ Het proces tegen Princip had plaatsgevonden in Sarajevo in 1914 en 1915, waarna een deel van de medeplichtigen was opgehangen en Princip en anderen naar Theresienstadt waren gebracht om

---

¹³ Popović, 'Spomen-Ploče', 242.

¹⁴ Deze moord is live gefilmd. Het resultaat is te bekijken op YouTube. Zoeken op: Serbian King Aleksandar Assassination.

¹⁵ Professor Pharos ed., *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajewo* (Berlijn 1918).

daar veelal in koude, eenzame opsluiting te sterven. Wat opvalt aan deze publicatie is dat daarin al een kleine voorbode wordt gegeven van het gedachtegoed dat een anderhalve decennium later bon ton zou worden in het Duitse *Bildungsbürgertum*. De strijd der volkeren lijkt aanstaande. Zo spuwt de Berlijnse professor Josef Kohler in het voorwoord zijn gal over de ‘byzantinisch-slawischen Typhus’, met hun ‘starke momentane Erregtheit’ die botste met de Germaanse wereld.¹⁶ In de door mij gecursiveerde woorden stijgt al de bruine walm op van het Derde Rijk:

Es war der *Grossorient*, die *französische Freimaurerloge*, welche überall ihre Fühler ausstreckte, wo es galt, die Kirche zu vernichten, die monarchische Gesinnung zu untergraben, die Staatsgewalt zu lockern, vor allem aber *das Germanentum in seinem Lebensnerv zu treffen*; und so war es diese Freimaurerloge, die auch die fluchwürdige serbische Agitation betrieb.¹⁷

Het boek van Pharos was deels bij elkaar verzonnen en verder gebaseerd op omstreden visies van ene Pater Puntigam, een geestelijk verzorger en vertrouweling van Franz Ferdinand.¹⁸ Maar het boek heeft veel invloed gehad. De Kroatische fascistten, die in 1941 samen met de Duitsers Bosnië en Herzegovina bezetten, bedienden zich van dezelfde retoriek als Pharos in de constructie van een nieuwe geschiedenis voor een nieuw land. Na de luchtaanval van 6 april 1941 reden de Duitse, Italiaanse, Hongaarse en Bulgaarse troepen Sarajevo binnen. Eén van de eerste dingen die zij deden was het verwijderen van de plaquette op de hoek van de Appelkade en de Latijnse Brug, met de tekst die Gavrilo Princip verheerlijkte als vrijheidsstrijder voor het koninkrijk Joegoslavië. Zo belangrijk was dus die herinnering. De Duitsers vernietigden de plaquette niet, maar stuurden het naar Berlijn, als een oorlogstrofee.¹⁹

De stichting van de Onafhankelijke Staat Kroatië (*Nezavisna Državna Hrvatska*, kortweg NDH) ging gepaard met een merkwaardige reconstructie van de Bosnische geschiedenis. Ten eerste meenden de Ustaše dat Kroaten

---

¹⁶ J. Kohler, ‘Der Tag von Sarajewo’ in: Professor Pharos ed., *Der Prozess* I.

¹⁷ J. Kohler, ‘Der Tag von Sarajewo’ in: Professor Pharos ed., *Der Prozess* II. Degene die de meningen van ‘Pharos’ overnam is Generaal Erich Ludendorff, in o.a. *Vernichtung der Freimaurerei durch Enthüllung ihrer Geheimnisse* II (München 1928) of *Wie der Weltkrieg 1914 gemacht wurde* (München 1938).

¹⁸ Dedijer, *Sarajevo*, 213-237.

¹⁹ Popović, ‘Spomen-Ploče’, 241.

helemaal geen Slaven waren, maar afstammelingen van Ariërs. In die propaganda verheerlijkten zij de moslims van Bosnië als de ‘bloem van de Kroatische Natie’ (zij het van een ander geloof). De rest van de Bosnische bevolking was onzuiver. Door Kroatificatie kon Bosnië gezuiverd worden van alle niet-arische rassen en elementen. De drie meest voor de hand liggende methodes waren bekering (tot het katholieke geloof), verdrijving of moord. De Ustaša zetten de rassentheorieën al vrij snel na de bezetting om in daden door op de eerste dag in Sarajevo al de twee grootste synagogen te plunderen en te vernietigen.²⁰ Gedurende de oorlog vernietigden de Ustaša en de nazi’s vrijwel de complete joodse bevolking van Sarajevo en met hen het joodse cultuurgoed dat altijd als cement van de complexe en verdeelde Bosnische samenleving had gediend. Joden hadden belangrijke functies gespeeld in het openbare leven van Sarajevo. Dit zou nooit meer terugkomen.

Naast Serven, Joden en Roma waren ook communisten en vrijmetselaars hun leven niet zeker in de NDH. Dit verklaart ook de betekenis die de fascistenaars gaven aan de verklaringen zoals van Pharos en Kohler over de vermeende link tussen de vrijmetselaarsloges en de aanslagplegers rondom Gavrilo Princip. Niet zozeer met Princip’s Servische achtergrond, maar met een door een marginale katholieke pater in zijn postume schoenen geschoven link met vrijmetselaars positioneerden de fascistenaars de moord op Franz Ferdinand in de geschiedenis.²¹ Het toont de willekeur en waanzin van de totalitaire fascistische herinneringspolitiek.

De Princip Cultus

Maarschalk Tito en zijn partizanen dreven, met hulp van de geallieerden, de nazi’s het land uit. Zij stichtten in 1945 een ‘tweede’ Joegoslavië, ditmaal als socialistische federatieve staat. Communisten verheerlijkten de toekomst. Het verleden was enkel interessant als het in het heden of – beter nog – in de toekomst kon worden gebruikt. De herschrijving van het verleden stond dan ook centraal in de communistische propaganda – een activiteit die treffend is geparodieerd in George Orwells *Nineteen-Eighty Four*. De

---

²⁰ R. J. Donia, *Sarajevo. A biography* (Londen 2009) 169.

²¹ *Völkischer Beobachter*, het partijblad van de NSDAP, publiceerde verschillende artikelen over Princip als vrijmetselaar én als jood. Zie bijvoorbeeld: ‘Freimauerei und Geschichte’, *Völkischer Beobachter*, 8 jan. 1936.

identificatie met 'Joegoslaven' was in het eerste koninkrijk nog etnisch of nationaal geweest, maar in Tito's socialistische federatie was de benaming Joegoslaaf vooral een ideologisch concept.²² Dit moest indalen in de geest van de bevolking met behulp van een precies geformuleerde collectieve herinnering aan de strijd tegen de fascistten.

Op 7 mei 1945, tijdens het eerste congres van de jongeren van Bosnië en Herzegovina, onthulden 'jonge revolutionairen' een nieuwe plaquette bij de ondertussen historische plaats van het delict. De tekst luidde: 'Dit monument is een geschenk van de jongeren van Bosnië en Herzegovina, uit eeuwige dankbaarheid aan Gavrilo Princip en zijn strijdende kameraden tegen de Germaanse indringers.'²³ Bij de onthulling vergeleek de dienstdoende spreker de moordaanslag van Princip met de strijd tegen de 'Germanen', die Sarajevo de jaren ervoor hadden bezet. Een manke vergelijking, maar wel heel geschikt in de nieuwe, herinneringscultuur. De identificatie met Princip diende de ideologische constructie van de Joegoslaaf. Interessant is dat dit monument voor het eerst ook de tegenstander identificeerde: Germaanse indringers. Een vaag, megalomaan en bedreigend concept en dus uiterst geschikt als vijandbeeld.

In communistische propaganda stond jeugd vaak centraal en dit was niet anders in Joegoslavië. Elk jaar presenteerde Tito zich tijdens de Dag van de Jeugd en mocht één jonge revolutionair de fakkel van de estafetterace door het ganse land aan de grote leider aanbieden. Iedere stad in Joegoslavië opende een *Dom Omladine*, een cultuurhuis of -honk voor jongeren. De reden dat dictators zich specifiek richtten tot de jonge generatie, is dat die het beste zijn te beïnvloeden en nog een lang, mogelijk trouw leven voor zich hebben. Ook Mao Zedong en Jozef Stalin spitsten propaganda toe op jeugd, met als voorbeeld de Rode Gardes die de oudere generaties en in feite de gehele samenleving van de Volksrepubliek teisterden tijdens de Culturele Revolutie. Princip werd als deel van deze jeugdpropaganda in de Federatieve Republiek Joegoslavië een geschikte held bevonden, vergelijkbaar met model-Maoïst Lei Feng in China. Deze identificatie met de 'jonge revolutionair' had zich in het interbellum

---

²² Over 'Joegoslavisme' is zeer veel geschreven. Een paar aardige bundels zijn: D. Djokić red., *Yugoslavism. Histories of a failed idea 1918-1992* (Londen 2003); D. Dyker en I. Vejvoda red., *Yugoslavia and After. A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth* (Londen 1996); N. Naimark en H. Case red., *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s* (Stanford 2003).

²³ Donia, *Sarajevo*, 209; Popović, 'Spomen-Ploče', 241.

ontwikkeld. Tijdens de oorlog hadden de partizanen een belangrijke divisie naar hem vernoemd. In het tweede Joegoslavië groeide deze cultus verder. Dans- en muziekverenigingen voor de jeugd, ja zelfs basisscholen kregen de naam van de negentienjarige moordenaar.²⁴

Het monument ter ere van Princip verdoezelde een Joegoslavisch trauma, namelijk dat van de interetnische conflicten en de gruwelijkheden die daarbij hadden plaatsgevonden. Het is mogelijk dat daarom ook die ‘Germanen’ in de tekst zijn toegevoegd, om de eigen, Joegoslavische identiteit meer cohesie te geven. In werkelijkheid was die vijand namelijk diffuus en veelkoppig. Tijdens de oorlog hadden niet alleen Italiaanse fascistten of Duitse nazi’s zich misdragen op het Joegoslavische grondgebied. Ook Kroatische Ustaša, Servische monarchistische Četniks en nazicollaborateurs, Bosnische Moslim-SS-divisies en Servisch/Joegoslavische partizanen hadden oorlogsmisdaden gepleegd die in het individuele en communicatieve geheugen waren geworteld. Ten behoeve van de opbouw van een land in de geest van ‘broederschap en eenheid’ moest deze bloedige geschiedenis op een constructieve en toekomstwaardige manier worden herdacht.²⁵

Wat de communisten naderhand kan worden verweten, is dat de complexiteit van alle interetnische burgeroorlogen en wederzijdse collaboratie was teruggebracht tot het ideologische dualisme van antifascisten en fascistten, als goed en fout. Grijstinten waren er niet. De slachtoffers waren allen ‘gevallen in de strijd tegen de fascistten’, ongeacht uit welke hoek die kwamen. Ook Princip was daarmee een antifascist geworden, al bestond het fascisme als zodanig nog helemaal niet in 1914. Deze anachronistische herinneringsreis van de Eerste naar de Tweede Wereldoorlog is duidelijk zichtbaar in een Joegoslavische film uit 1969 over Princip, die als in een teletijdmachine begint in 1945, met marcherende nazi’s.²⁶

De communisten vervingen dit anti-Germaanse monument in 1953, tijdens een grootscheepse herinneringsactie. Sarajevo opende een speciaal museum ter ere van Mlada Bosna en Gavrilo Princip op de hoek waar de

---

²⁵ Voorbeelden: Basisschool ‘Gavrilo Princip’ in Zemun; *Glasiło srpske nacionalne omladine* [Tijdschrift van de Servische nationale jeugd] heette ‘Gavrilo Princip’ net als *glasilo jugoslovenske srednjoškolske omladine* [Tijdschrift van Joegoslavische middelbare scholieren].

²⁶ *Sarajevski Atentat* [De aanslag van Sarajevo] (1969).

moordaanslag had plaatsgevonden. De brug over de Miljačka, aan de andere kant van de straat, heette voortaan de Gavrilo Principbrug. En er kwam een nieuwe plaquette met de volgende, veelbetekenende tekst: ‘Vanaf deze plek schoot Gavrilo Princip op 28 juni 1914 en gaf op die manier uitdrukking aan het volksverzet tegen de despotie en ons eeuwenlange nationale streven naar vrijheid.’²⁷ Vanwege de ‘eeuwenlange’ strijd kan deze tekst niet anders worden gezien dan als een dialectisch-communistische interpretatie van Gavrilo Princip’s daad. Het gebruik van de eerste persoon meervoud (‘ons’) is ook bedoeld om het Joegoslavische volk één te laten zijn in de erfenis van Princip. De communisten accentueerden die collectiviteit op subtiële wijze door de (zogenaamde) voetafdrukken van Princip uit te diepen in het asfalt, zodat bij wijze van spreken elke Joegoslaaf in zijn schoenen kon staan als een ultieme historische ervaring. De maat van Princip’s schoenen was overigens bijzonder klein. ‘In de vierde klas van de basisschool,’ schreef auteur Miljenko Jergović, ‘groeide ik uit de schoenen van Gavrilo Princip’.²⁸

Zoals bekend, was de Joegoslavische eenheid uiteindelijk geen succesvol idee. Deze strijdende partijen vernietigden de monumenten in de burgeroorlog van 1992-1995. Gavrilo Princip stond inmiddels symbool voor alles waar Sarajevo genoeg van had: Joegoslavië, Servisch nationalisme en geweld.

Nieuwe wijn in oude zakken

Toen ik de beheerder van het voormalige Gavrilo Princip-museum sprak over bronnenmateriaal, nodigde hij me uit om mijn onderzoek uitgebreid te bespreken in zijn kantoor, waar hij geduldig een sigaret rolde van goudkleurig tabak. Hij vertelde me dat hij een paar jaar geleden een Nederlandse historicus over de vloer had gehad die een documentaire maakte over Princip en waarvan het eindresultaat hem niet zinde. In de eerste plaats had de Nederlander een ‘Četnik’ (pejoratief voor Servisch nationalist, respectievelijk Bosnisch-Servische oorlogsveteraan) naar het museum gestuurd om zijn mening te geven en bovendien had hij hem, als archivaris, woorden in de mond gelegd. ‘Ik heb de indruk dat Nederlandse historici voornamelijk pro-Servisch zijn’, vertelde hij. Al vrij snel ontdekte ik dat hij het had over Geert Mak die voor zijn serie *In Europa* ook een

---

²⁷ Popović, ‘Spomen-Ploče’, 242.

²⁸ M. Jergović, ‘Stope’ [Voetafdrukken], *Vreme*, 26 juni 2004, 37-39.

aflevering had opgenomen in Bosnië.²⁹ Deze uitzending was toentertijd in Nederland omstreden en leverde een historische discussie op, waarin ook de Bosnische diaspora zich mengde. Ene Samir Garić wond zich in de *Volkskrant* op over de sympathieke woorden die Mak overhad voor de moordenaar van Franz Ferdinand.³⁰ Anno nu staat er nog steeds een hazig erratum op de website van de VPRO: 'In de aflevering wordt beweerd dat Gavrilo Princip een vrijheidsstrijder was. Dit is onjuist: Princip streed voor de aansluiting van Bosnië bij Servië'.³¹

De 'Servische' identiteit van Gavrilo Princip was altijd bekend, maar was in de jaren negentig een relatief recente onthulling. Wie de historische verwijzingen bestudeert kan concluderen dat Princip een 'Servische strijd' voerde, maar bijna een eeuw lang was zijn betekenis in de herinneringscultuur die van Joegoslaf, rebel of communist en eventueel die van een mislukte schooljongen met dubieuze, terroristische ambities. De introductie van de 'Servische Princip' aan het einde van de twintigste eeuw viel samen met een politieke *Exit into History* en een bijbehorende herinneringscultuur.

Het failliet van het communisme en de dood van Tito lieten een reusachtige leegte achter. Anders dan na de Eerste en Tweede Wereldoorlog was er geen nieuwe bezetter met een sterk en krachtig narratief, waarin alle Joegoslaven konden (of moesten) geloven. De politieke erfgenamen vulden het ideologische vacuüm met etnonationalisme en onderdrukte trauma's van de Tweede Wereldoorlog. Kroaten en Serven grepen voor hun nieuwe identiteit terug op negentiende-eeuwse verhalen over heroïsche helden die vochten tegen de Turkse of Hongaarse overheersers.

Het revisionisme zou ik willen typeren als 'nieuwe wijn in oude zakken'. De toon, vorm en methode van de postcommunistische herinneringscultuur vertoonde buitengewoon veel gelijkenissen met die van Tito's totalitarisme. Het sterke vijandsbeeld van de anti-fascisten, inclusief het wij/zij-denken, kleurden Tito's erfgenamen in met nationale mythen over koppensnellers uit de middeleeuwen. Het van oorsprong communistische propaganda-apparaat zetten de ex-communisten, zoals Tudjman en Milošević, in om het communisme zwart te maken. De Kroatische aversie voor Tito's anti-fascisme resulteerde zo in een soort anti-

---

²⁹ *In Europa, '1914: Wenen en Sarajevo'* (VPRO 2007), geraadpleegd 23 mrt. 2013.

³⁰ S. Garić, 'Historici moeten ook durven oordelen en waarschuwen', *Volkskrant*, 11 dec. 2007.

³¹ *In Europa, '1914: Wenen en Sarajevo'*.

anti-fascisme, dat zich vertaalde in de revisie van de herinnering aan de Ustaša uit de Tweede Wereldoorlog. Ook Servië herschreef de verhalen over oorlogsmisdadigers. Waar de communisten hun toevlucht tot de toekomst hadden genomen, vertrokken de post-communisten in een reis richting verleden, waar antieke helden troost en identificatie boden voor een gebroken en voorlopig dakloos collectief. In de bekende Joegoslavische/Servische film *Underground* (1995), van de omstreden regisseur Emir Kusturica, is dit verleden allegorisch verbeeld als een ondergrondse anti-wereld waar de oorlog altijd voortduurt.³²

De constructie van de ene identiteit is onmogelijk zonder uitsluiting van de andere. De etnische zuiveringen en moorden die daarvan het resultaat waren, gingen daarom gepaard met de vernietiging van monumenten. In deze periode is ook het woord *memoricide* gemunt. Nationalisten vernielden communistische monumenten, maar ook de monumenten die in de nieuwe gespleten herinneringsorde refereerden naar een nieuwe vijand (Servisch, Kroatisch of Bosnjaks) moesten het ontgelden. Meer dan elders in voormalig Joegoslavië woedde die *memoricide* in Bosnië, waar niet alleen monumenten, maar ook cultureel erfgoed aan diggelen ging, zoals het Ivo Andrić-beeld in Višegrad, de middeleeuwse brug en de orthodoxe kerk in Mostar, de Aladža-moskee in Foča, de Ferhadija in Banja Luka, de katholieke kerk bij Jajce en vele andere gebouwen.³³

In het Verdrag van Dayton 1995 is besloten dat Bosnië voortaan is opgedeeld in de Federatie van Bosnië en Herzegovina en de Republika Srpska, twee – of eigenlijk drie – eenheden die het gebroken land moeten opbouwen. Een resultaat van deze verbrokkelde structuur is dat in de laatste twintig jaar de herinneringsculturen ook tegenstijdige en met elkaar concurrerende verhalen hebben voortgebracht. Wat betreft Gavrilo Princip is dit een deling in drie: Kroaten en Bosnische moslims zien hem als een Servische nationalist, de Bosnische-Serviërs zien hem als een tragische held en de internationale visie op Princip is dat hij een pion was in een internationaal geopolitiek schaakspel – een ‘no-no’ in de geschiedenis. De anekdote over de archivaris toont aan dat er in Bosnië nauwelijks een objectief en neutraal perspectief bestaat op de moordaanslag van Gavrilo

---

³² *Podzemlje* [Underground] (1995).

³³ S. Musabegović, ‘Simboličko značenje spomenika u Bosni i Hercegovini’ [Symbolische betekenis van monumenten in Bosnië en Herzegovina] in: D. Brumund en C. Pfeifer, *Monumenti. Promenljivo lice sećanje. The changing face of remembrance* (Belgrado 2012) 16-21: 21.

Princip. Zelfs de goedmoedige Geert Mak, die toch van elke radicale visie gespeend is, moet het ontgelden in deze herinneringsstrijd.

Omkering van slachtoffers en daders

Voor individuele historici is het geen sinecure om een interpretatie van het verleden volledig om te gooien, maar revisionisme, dat van bovenaf met dwang in een gehele samenleving wordt doorgevoerd, is pijnlijk en traumatisch.

Van de drie soorten revisionisme die Kuljić formuleerde, hanteerden de Joegoslavische opvolgersstaten het meeste de politieke variant. Een veel aangehaald voorbeeld is de Kroatische president Franjo Tuđman, nota bene zelf nog een veteraan van de anti-fascistische strijd in de Tweede Wereldoorlog, die later op halve of hele wijze de Kroatische fascistische waartegen hij ooit gevochten had, rehabiliteerde of hun geweld bagatelliseerde. Dit deed hij onder het mom van een anti-communistische en dus anti-totalitaire stellingname, eens te meer om ook daarmee in het Westen een positief imago van hemzelf en door hem geprezen fascistische beweging te creëren. Het was de bedoeling dat de anti-anti-fascisten, ofwel de Ustaša, hiermee in een nieuw, positiever licht konden worden gesteld. Ook in Servië flirtten autoriteiten met de anti-communistische Četniks uit de Tweede Wereldoorlog, die in het echt niet zozeer vrijheidsstrijders als wel oorlogsmisdadigers waren geweest.

Het revisionisme van de jaren negentig kalmeerde na de eeuwwisseling, al bleef het onder de oppervlakte aanwezig. De grenzen van de meeste Joegoslavische opvolgersstaten waren erkend in de rest van de wereld. De strijd ging niettemin voort in herinnering en herdenking. Dit was voornamelijk een strijd in beelden. Nieuwe staten hadden nieuwe helden nodig en zo richtte Kroatië standbeelden op voor Franjo Tuđman en eerde Servië de Četnik-leider Draža Mihajlović, die in de communistische herinneringscultuur zo ongeveer gelijkstond aan de Satan.

Ook Princip heeft een rol in dit debat. In een geruchtmakend artikel van gelopen juni in de Servische krant *Politika* maakten verschillende historici zich zorgen over de verbeelding van Princip bij de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog, die in 2014 zal losbarsten. Zal 'het Westen' 'onze Princip' neerzetten als een terrorist? Zullen de Bosnische Moslims zeggen dat de Serviërs schuldig waren aan de uitbraak van de

Eerste Wereldoorlog? De titel van het artikel spreekt al boekdelen: ‘Revisie van het verleden, onder regie van de Grootmachten.’³⁴ In Bosnië was sprake van een plan om een monument op te richten ter herinnering aan de dood van Franz Ferdinand en Sophie, tot groot ongenoegen van de Serviërs in zowel Bosnië als Servië. ‘Dit zou de eerste keer in de geschiedenis zijn dat er een monument voor een bezetter wordt opgericht’, sprak Ivica Dačić, de premier van Servië.³⁵ Geen van deze discussies gaan echt over vroeger. Ze spelen in het nu, gaan over het nu en ze vormen het nu.

Functie van rouw en ironie

Bij het uitprinten van dit artikel in een copyshop in Sarajevo vroeg de man achter de balie waarover de tekst ging. Ik vertelde dat het over de aanslag van Gavrilo Princip in 1914 ging. Zijn eerste reactie zonder introductie was: ‘Servië is een land van gevaarlijke gekken’.

Door de ‘herinnering’ van deze man schemeren andere, voorgaande herinneringen. Hij koppelt individuele ervaringen met het culturele geheugen. Het zijn minstens vijf lagen over elkaar: de Oostenrijkse regering zag in Princip een moordenaar, de Joegoslavische regering een vrijheidsstrijder, de Duitse bezetter een minderwaardige vrijmetselaar (en jood), de communistische regering opnieuw een held en de gedeelde Bosnische regering zag in hem zowel een schurk als een held. Dit alles ging gepaard met een herdenkingsballetje-balletje, met steeds weer nieuwe teksten op steeds weer nieuwe herdenkingsplakkaten.

Onder de vele nieuwe standbeelden die sinds de burgeroorlog zijn opgericht, bevinden zich in Servië en Bosnië ook (meerdere) standbeelden van Rocky (Rambo) en Bob Marley. Tijdens ludieke acties in Belgrado en Zagreb plakten activisten straatnaamstickers met figuren uit South Park en Walt Disneyfilms over de namen van negentiende-eeuwse ‘helden’. Deze spot is een reactie op de herinneringscultuur die van bovenaf wordt opgedrongen en in de meeste gevallen niet gericht is op de catharsis van het

---

³⁴ ‘Revija prošlosti u režiji velikih sila’ [Revisie van het verleden onder regie van de grootmachten], *Politika*, 9 juni 2013.

³⁵ ‘Ferdinandu spomenik u Sarajevu’ [Standbeeld voor Ferdinand in Sarajevo], *Vesti-Online*, 4 juni 2013. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/318188/Ferdinandu-spomenik-u-Sarajevu>, geraadpleegd 17 aug. 2013.

oorlogsleed, maar op een agressief slachtofferschap in dienst van de vergroting van nationale tegenstellingen. De westerse toeristen die dagelijks in Sarajevo foto's maken van de plek des onheils van 1914 zullen misschien wel kunnen begrijpen, maar nooit helemaal kunnen invoelen hoe de geschiedenis in deze regio geïnstrumentaliseerd en gepolitiseerd was en is. Een olijke ondernemer opperde tien jaar geleden om Gavrilo Princip's voetstappen weer terug te gieten in het asfalt, 'voor de toeristen'. Een ander meende dat dat inderdaad een goed idee, maar dat dan ook het monument uit het interbellum voor Franz Ferdinand en Sofie moest worden hersteld, opdat verschillende kanten van het verleden naast elkaar zouden staan. Dit zou resulteren in een caleidoscopische diversiteit van de politieke lessen van de twintigste eeuw. Schrijver Miljenko Jergović reageerde op het herstel van oude monumenten met de volgende woorden:

Ik geloof niet in historische lessen, maar het lijkt me wel dat ons volk en onze gemeenschappen, al strijdend voor vrijheid in steeds grotere shit terechtgekomen zijn. (...) Nu behagen en bezweren we dat ze ons in Europa toe zullen laten, maar die ziet ons aan en zegt: "Dat kan, als jullie beloven dat jullie je herstellen." Wij zijn, echter, onherstelbaar. Alleen de doden hebben de boodschap begrepen (...), en ik geloof ook Gavrilo Princip. Misschien ben ik naïef, maar het lijkt me dat hij niet nóg eens Franz Ferdinand en zijn zwangere vrouw Sofie zou vermoorden.³⁶

De bovengenoemde a-politisering en banalisering van de collectieve herinnering is – vanuit psychologisch opzicht – een gezonde ontwikkeling. De Amerikaanse cultuurwetenschapper Svetlana Boym beschreef de postmoderne en 'toeristische' manier van herinneren als een vorm van reflectieve nostalgie, als tegenhanger van de restauratieve nostalgie.³⁷ In reflectieve nostalgie is het verleden niet iets om naar terug te verlangen of een sterke boodschap uit te halen, maar een definitief stuk geschiedenis. Iets dat 'af' is. Reflectieve nostalgie accepteert de definitieve vergankelijkheid van het verleden en laat ironie en spel toe. De ondernemer die de voetstappen terug wilde gieten, is vergelijkbaar met de verkopers die in Berlijn stukjes Muur aan toeristen slijten, de uitbaters van talloze 'communistencafés' in voormalig Oost-Europa of de barman van het eerder

---

³⁶ Jergović, 'Stope', 39.

³⁷ S. Boym, *The Future of Nostalgia* (New York 2001) 41-74.

genoemde Café Tito in Sarajevo. Het onherroepelijke verleden is hier een te verkopen souvenir, geen cultureel-maatschappelijke bom. Restauratieve nostalgie daarentegen plaatst het verleden in een lineair verband met het heden. Wie de pistoolschoten van Princip zagezegd op ‘restauratieve’ wijze herdenkt, staat positief tegenover een nieuwe Princip, misschien met nieuwe idealen, maar met dezelfde oude drift en – niet te vergeten – dezelfde dodelijke kogels.

Ironie is zodoende een belangrijk wapen van het collectief om zich te wapenen tegen het revisionisme van de dominante macht. Maar meer nog dan heldenverering of de ironische reactie daarop, zal een gemeenschap én een regering pas loutering vinden in de oprechte, onbaatzuchtige en directe rouw. In de Eerste Wereldoorlog stierf in Servië bijvoorbeeld eenderde van de mannelijke bevolking.³⁸ Bijna elk gezin miste na 1918 vaders, broers, zonen en grootvaders. Het is deze geschiedenis die misschien meer aandacht verdient in de herdenkingspolitiek van het relatief jonge land dat nog steeds zoekt naar een passende identiteit. Wanneer overheden – en niet alleen de Servische of Bosnische – zich in hun herinneringspolitiek beperken tot het eerlijke en apolitieke herdenken van gevallen, zal het politieke agressieve revisionisme en de helden-en-schurkenpoppenkast misschien ook niet meer nodig zijn. Gelukkig is dit niet enkel en alleen een kwestie van beleid en politiek, maar ook van andere, externe factoren, zoals de geboorte van nieuwe generaties en het verloop van tijd.

---

³⁸ A. Mitrović, *Serbia's Great War 1914-1918* (Londen 2007); M. Ković, ‘Vrli novi svet zahteva novu istoriografiju’ [Een hele nieuwe wereld vraagt om een nieuwe historiografie], *Politika*, 09 juni 2013; K. Koch, *Een kleine geschiedenis van de grote oorlog* (Amsterdam 2010).